

AGNIESZKA SEIDEL-GRZESIŃSKA
Uniwersytet Wrocławski

“Kościół salowy” po angielsku. Wybrane aspekty językowych uwarunkowań badań nad dziedzictwem kulturowym

***Die Saalkirche* in English? Linguistic Challenges of Multilingual Research into Cultural Heritage**

Abstract

Today's internationalisation of scholarship necessitates its publication in English. This ever-more frequent requirement poses a particular challenge for many non-English art historians. The study of works of art typically starts with the description of the object under investigation. For a description to be accurate, a precise terminology is essential. Specialist terminology is normally created by the makers of particular types of objects, as well as international scholars conceptualising artistic phenomena, they do it in their working, usually native, languages. Multilingualism brings about particular conceptual challenges when developing domain-specific terminology and its translations into other languages. Additional challenges come forth when information is to be processed automatically. The complex relationship between particular material cultural heritage and its multilingual descriptions is discussed here, based on the terminology concerning the early modern Protestant church building as an expression of particular liturgical needs. Owing to the autonomy of national Protestant Churches, new arrangements of the church interior – in terms of its structure, fixtures and specific functions – were favoured, which the relevant naming and conceptualisation should reflect. The author focuses on some of the problems that arise when research findings are to be presented in a language other than the language(s) in which research was conducted.

Keywords: translation, Cultural Heritage studies, material culture, documentation, cultural conceptualisation, linguistic equivalence, cultural equivalence, internationalisation of scholarship, multilingualism

Wprowadzenie¹

292

W ostatnich latach postulaty tzw. umiędzynarodowienia badań sprowadzają się zazwyczaj do zaleceń publikacji ich wyników w języku angielskim. Dla historyków sztuki jest to szczególne wyzwanie, gdyż język pozostaje podstawowym narzędziem ich pracy, tym bardziej skomplikowanym, że przedmiotem tej pracy w zdecydowanej większości przypadków jest obraz – dzieło, powstałe w wyniku twórczych działań artysty plastyka lub architekta. Opis dzieła sztuk plastycznych jest punktem wyjścia jego analizy i podstawą interpretacji, a w obu tych obszarach terminologia ma niezwykle istotne znaczenie. Dlatego refleksja dotycząca różnych aspektów roli języka w historii sztuki, jego leksyki i stylistyki jest stałym przedmiotem dyskursu w obrębie dyscypliny (Białostocki 1961; Baxandall 1979; Białostocki 1979; Poprzęcka 2000; Haxthausen 2003).

Problem braku pełnej ekwiwalencji interlingwalnej w zakresie stosowanej w opisie i analizie dziedzictwa kulturowego terminologii nie jest oczywiście nowy, jednak fakt, że język angielski aspiruje obecnie do rangi podstawowego języka międzynarodowej wymiany naukowej, ożywił refleksje wokół zagadnień związanych z przekładem tekstów w tej dziedzinie. Jednym z przejawów rosnącego zainteresowania tą problematyką jest temat badawczy *Languages of Art History*, realizowany od 2018 r. pod kierunkiem Alessandra Novy w Kunsthistorisches Institut in Florenz. Prowadzone w ramach tematu analizy mają na celu udzielenie odpowiedzi między innymi na następujące pytania:

- czy w określonych narodowych tradycjach badań w dziedzinie historii sztuki istnieją terminy, które są „nieprzetłumaczalne”?
- czy istnieją pojęcia, które obecne są tylko w pewnych tradycjach językowych?
- w jaki sposób język angielski jako język komunikacji w środowiskach historyków sztuki wpływa na ogólną sytuację tej dyscypliny?
- jak zachować przejrzystość i precyzję wypowiedzi dotyczących dziedzictwa kulturowego, a zarazem ustrzec się przed sięganiem po uproszczenia i uogólnienia, gdy badania nie były prowadzone w języku, w którym publikowane są ich wyniki?

To ostatnie pytanie stało się także bardzo istotne dla projektu *Budownictwo protestanckie w Europie w XVI–XVIII w.*, od 2012 r. realizowanego w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego², którego głównym celem jest analiza nowożytnego budownictwa protestanckiego w krajach europejskich pod kątem relacji zachodzących między wyznaniem i praktykami liturgicznymi a formami architektonicznymi i organizacją wnętrza budowli kościelnych. Badania objęły 24 kraje europejskie, od Rosji i Ukrainy po Islandię. W projekcie założono, że ich wyniki udostępnione zostaną w języku angielskim w formie książkowej – jako tom esejów i tom katalogu – oraz w języku polskim – jako rekordy bazy danych.

Opracowanie katalogu obiektów wybranych do analizy miało dla projektu znaczenie fundamentalne. Złożyć się nań musiały ujednoczone treściowo i formalnie noty, które mogłyby stanowić podstawę badań porównawczych. Wstępne informacje o obiektach gromadzone były na podstawie literatury – opracowań inwentaryzacyjnych oraz problemowych, poświęconych architekturze protestanckiej. Już na tym etapie prace projektowe napotkały szereg trudności. Zarówno drukowane, jak i cyfrowe opracowania

1 Chciałabym serdecznie podziękować Pani dr Annie Bentkowskiej-Kafel oraz Pani Annie Kuśmidrowicz-Król za nieocenione uwagi i sugestie podczas gromadzenia materiału do niniejszego artykułu.

2 Projekt badawczy NCN „Maestro 2” nr NCN 2012/04/A/HS2/00435-UWr 4602/PB/IHS/12: Protestanckie budownictwo kościelne w XVI–XVIII wieku w Europie, realizowany pod kierunkiem Jana Harasimowicza.

topograficzne zabytków z założenia powstają bowiem w językach narodowych, według obowiązujących w poszczególnych krajach zasad. W efekcie jako źródła do badań posłużyły materiały opracowane w ponad 20 językach europejskich. Cechowały je odrębności terminologiczne, których przyczyn niewątpliwie poszukiwać należy z jednej strony w odmienności zjawisk kulturowych zachodzących na poszczególnych terenach, a z drugiej – w specyficznej dla każdego z języków konceptualizacji rzeczywistości. Społeczności, które tworzyły określone rozwiązania formalne w architekturze i sztuce, a następnie na co dzień z nimi obcowały, wypracowały bowiem (choć nie zawsze wystarczająco utrwaliły) leksykę, umożliwiającą dyskurs dotyczący zjawisk charakterystycznych dla ich własnego kręgu kulturowego, ale także powiązane z nią sposoby postrzegania i opisu kształtującego się w ten sposób dziedzictwa.

Wskazane powyżej kwestie nie są oczywiście specyficzne dla domeny sztuki dawnej. Jako ich naturalny kontekst nasuwa się stosowana w obszarze badawczym lingwistyki kulturowej (etnolingwistyki) koncepcja językowego obrazu świata (JOS; Maćkiewicz 1999: zwłaszcza 13–14; Wysoczański 2005: 71–80; Bartmiński 2009: zwłaszcza 229–230)³, zwłaszcza w świetle definicji sformułowanej przez Janusza Anusiewicza, dla którego JOS to „określony sposób odwzorowania świata dany w pojęciowym rozczłonkowaniu zawartym w języku ujmującym ten świat” (1994: 113). Posiłkując się sformulowaniem Norberta Morcińca, w pewnym stopniu syntetyzującym poglądy dotyczące JOS, a zarazem pozwalającym na przywołanie zagadnień relatywizmu językowego (Whorf 1982: *passim*), można zatem stwierdzić, że „użytkownicy różnych języków mają różne obrazy świata” i „dokonują różnych interpretacji i klasyfikacji jego cech i zjawisk” (Morciniec 2007: 28)⁴. Uwarunkowaniom tym poddani są bez wątpienia także badacze kultury (Haxthausen 2003: 192–193). Stąd naukowcy wywodzący się z różnych tradycji kulturowych mogą zwracać uwagę na odmienne aspekty dziedzictwa kulturowego i w odmienny sposób je porządkować: polsko- i niemieckojęzyczny inwentaryzator zauważy, na przykład, dach pokryty blachą (niem. *das Blechdach*), natomiast inwentaryzator brytyjski wskaże konkretny materiał pokrycia, mówiąc o dachu miedzianym lub ołowianym (ang. *copper roof, lead roof*). Informacja o dachu wykonanym z blachy, całkiem naturalna w języku polskim czy niemieckim, w angielskiej wersji językowej zabrzmi zbyt ogólnie i powierzchownie. Warto przy tym zwrócić uwagę, że blacha – zgodnie z etymologią tego słowa i jego znaczeniem – jest w powyższym kontekście w takim samym stopniu wskazaniem materiału, jak i formy.

Poniższe refleksje nie aspirują jednak do głosu w dyskursie prowadzonym w dziedzinie językoznawstwa, a ich celem jest raczej prezentacja – na wybranych przykładach materialnego dziedzictwa kulturowego – wyzwania, jakim w sferze językowej muszą podolać naukowcy, prowadzący badania w wymiarze wielokulturowym i międzynarodowym.

Kwestia terminologii

Przekład dorobku inwentaryzatorów i naukowców z całej Europy na język polski i przetworzenie pozyskanych informacji do formy odpowiadającej polskiej praktyce badawczej bez wątpienia nacechowały metodologicznie materiał zgromadzony w ramach prac przygotowawczych w projekcie. Język polski stał się niejako filtrem, przez który postrzegane były analizowane zjawiska. Jednocześnie nie bez znaczenia

3 We wszystkich trzech publikacjach obszerne zestawienia literatury przedmiotu.

4 Skrócona wersja artykułu dostępna online: http://www.morciniec.eu/22,o_jezykowym_obrazie_swiate_czyli_czym_roznia_sie_jezyki [data dostępu: 15.9.2020].

pozostawał fakt, że problematyka relacji formy i funkcji w architekturze protestanckiej w poszczególnych krajach była podejmowana w różnym zakresie: w największym stopniu znalazła ona zainteresowanie w piśmiennictwie w języku niemieckim, w bardzo niewielkim – np. na Wyspach Brytyjskich czy na Węgrzech. W niemieckojęzycznej historii sztuki dyskutowane były zarówno terminy odnoszące się do określonych rozwiązań przestrzennych budowli (*die Saalkirche* – Ellwardt 2015, *die Emporenkirche* – Rust 1998, *der Römische Saal* – Fürst 2015), jak i ich organizacji liturgicznej (np. *das System der divergierenden Achsen* – Wex 1984, 63; Langer 2003: 157; *die Querkirche* – Ellwardt 2015; Schmid 2018) czy wyposażenia (np. *der Kanzelaltar* – Mai 1969). W konsekwencji najbogatszym zasobem słownictwa, służącym klasyfikacji form i rozwiązań funkcjonalnych obecnych w nowożytnym protestanckim budownictwie kościelnym wydaje się dysponować obecnie właśnie język niemiecki, podczas gdy innym językom, w tym również polskiemu i angielskiemu, w wielu obszarach tematycznych brak terminologii pozwalającej na precyzyjną identyfikację specyficznych zjawisk.

Opracowywanie różnojęzycznych materiałów źródłowych w początkowej fazie projektu w języku polskim, a w fazie końcowej – tłumaczenie ich na język angielski, ujawniło wiele problemów związanych z „przechodzeniem” z języka na język w trakcie pracy badawczej. Przekład określeń dotyczących takich zagadnień jak forma artystyczna, funkcje liturgiczne czy struktura administracyjna kościołów krajowych z wielu języków etnicznych na język polski prowadził niekiedy do utraty części informacji, a braki te utrudniały następnie wskazywanie optymalnych ekwiwalentów anglojęzycznych. Przykładem tego typu perturbacji są terminy służące nazywaniu wieżyczek na dachach kościołów. W języku polskim wieżyczka taka najczęściej określana jest mianem sygnaturki, co sprowadza się do informacji, że obiekt, o którym mowa, jest konstrukcją wyniesioną ponad połac dachową i mieszczącą nieduży dzwon. W języku angielskim dla doboru właściwego pojęcia nie mniej ważne są konstrukcja i kształt takiej wieżyczki, co do których polskie pojęcie nie zawiera już jednak żadnych przesłanek. W praktyce tłumaczenie not katalogowych w tym zakresie najczęściej musiało zostać wsparte materiałem ikonograficznym, umożliwiającym rozpoznanie typu wieżyczki zgodnie z klasyfikacją anglojęzyczną. Pojawił się obraz jako konieczne wsparcie niewystarczającej w tej sytuacji komunikacji werbalnej.

Kwestia klasyfikacji

Klasyfikacje pozwalają na porządkowanie pojęć odnoszących się do wybranych aspektów rzeczywistości i określanie zachodzących pomiędzy nimi relacji. W sytuacji podejmowania stosunkowo mało rozpoznanej problematyki, dotyczącej wielu obszarów narodowych i kulturowych, należy z jednej strony liczyć się z koniecznością operowania typami obiektów lub zjawisk, których występowanie jest ograniczone terytorialnie, z drugiej – z potrzebą konstytuowania nowych klas, obejmujących obiekty o wspólnych cechach, ale występujące na odrębnych obszarach kulturowych i niełączone dotychczas w jeden zbiór; zdarza się, że wybrane w tym celu *criterium divisionis* wcześniej w ogóle w badaniach prowadzonych w skali lokalnej nie funkcjonowało.

Przykładem obiektu, którego występowanie ogranicza się do określonego terenu, a w skali europejskiej właściwie wyłącznie do Wysp Brytyjskich, jest szczególny typ ambony, określany w języku angielskim zasadniczo jako *three-decker pulpit* (Armentrout 2000: 431), ale także jako *three-deck pulpit* (World

Book Encyclopedia 1959, vol. 14: 6928), *three-decker*⁵, *triple-decker pulpit* (Hein, Shattuck 2004: 23) lub *three-tiered pulpit* (Davies [1961] 2015: 41). Ambony takie znajdują się między innymi w miejscowościach Teigh (hrabstwo Rutland), Chichester (hrabstwo West Sussex), Wilby (hrabstwo Norfolk) czy Whitby (hrabstwo North Yorkshire). Problem ze znalezieniem odpowiedników określenia *three-decker pulpit* poza językiem angielskim wynika z sytuacji historycznej i wyznaniowej w poreformacyjnej Europie, gdyż określany tym mianem typ ambony ukształtował się jako reakcja na praktykę liturgiczną kościołów anglikańskich. W odróżnieniu od sprzętów powszechnie występujących w kościołach protestanckich na kontynencie ambona taka składa się z trzech koszy. Z reguły są one umieszczone na trzech kolejnych poziomach, chociaż zdarzają się też inne rozwiązania kompozycyjne, jak w wypadku ambony w Teigh, w której dwa dolne kosze umieszczono na tej samej wysokości, symetrycznie po obu stronach wyniesionego ponad nie kosza centralnego. Układ koszy odzwierciedla rangę poszczególnych elementów liturgii i powiązane z tym role osób ją sprawujących: najniższe miejsce przeznaczony jest dla urzędnika kościelnego (ang. parish clerk), którego zadaniem jest między innymi intonowanie hymnów responsoryjnych, czytanie ogłoszeń i zapowiedzi przedślubnych; wyżej znajduje się miejsce dla duchownego (z reguły wikarego), z którego odbywają się czytania, a najwyżej – miejsce, określane zresztą często właśnie mianem pulpit – z którego pastor odprawia nabożeństwo (Armentrout 2000: 431).

Klasyfikacje ambon, sprzętu bardzo mocno powiązanego z liturgią, niezwykle wyraziście ilustrują odmienne podejście poszczególnych języków do kategoryzowania obiektów dziedzictwa kulturowego. Amerykański *The Getty Art and Architecture Thesaurus*, oprócz omówionej powyżej ambony typu *three-decker*, wyróżnia jedynie formę *ambo* – pulpit lub podest z przedpiersiem umieszczany z boku, przy wejściu do prezbiterium⁶. W języku polskim ekwiwalent dla *three-decker pulpit* nie został dotychczas wypracowany. Polska terminologia uwzględnia natomiast stosunkowo liczne formy ambon, różnicując je ze względu na kształt kosza oraz sposób ich zamontowania i skomunikowania z wnętrzem kościoła. W oparciu o formę kosza jako szczególne typy wyróżniane są między innymi, niewystępujące w krajach anglosaskich, ambony łodziowe (Kawa 2012), ambony określane jako kuliste lub w kształcie kuli ziemskiej (Ławniczak 2002) i ambony w kształcie wieloryba (np. Wyrzykowska 2010: 156). Ze względu na skomunikowanie z wnętrzem kościoła wyróżnia się grupę ambon w typie refektarzowym, czyli takich, na które prowadzą schody dostępne z pomieszczenia obok⁷. Terminologia francuska, zebrana w słowniku portalu *Architecture et Patrimoine*⁸, zasadniczo przypisuje ambony do poszczególnych wyznań, chociaż w obrębie wyznania katolickiego rozróżnia *chaire de lecture* i *chaire à prêcher* oraz ambony mieszczące się w refektarzach – *chaire de réfectoire*⁹, gdy tymczasem dokumentacja niemiecka wyróżnia między innymi *die Umgangskanzel*, w przypadku której dojście do kosza poprzedza krótka empora – jak to ma miejsce

5 *The Art and Architecture Thesaurus* (dalej jako AAT), ID: 300003796, <http://vocab.getty.edu/page/aat/300003796> [data dostępu: 15.9.2020].

6 AAT, ID: 300003792, <http://vocab.getty.edu/page/aat/300003792> [data dostępu: 15.9.2020].

7 Określenie to wprowadzone zostało przez badającego kazalnice protestanckie na Śląsku Jakuba Pokorę i jest ono specyficzne dla nauki polskiej (Pokora 1982).

8 <http://www2.culture.gouv.fr/culture/inventai/patrimoine/> [data dostępu: 15.9.2020]. Klasyfikacje tę trudno uznać za wyczerpujące, ale wydają się one odzwierciedlać podstawowe potrzeby dokumentalistów i badaczy pracujących w języku francuskim.

9 Wypada podkreślić, że francuskie określenie *chaire de réfectoire* informuje jedynie, że ambona znajduje się w refektarzu, nie odnosi się natomiast w żaden sposób do jej formy.

np. w ambonie w dawnym kościele klasztorным dominikanek w Schwäbisch Gmünd, powstałej w roku 1811. Miejsce określonych typów obiektów w systemach klasyfikacyjnych stosowanych na gruncie różnych języków może zatem być różne, a w związku z tym odmienne będzie też wnioskowanie o ich szczególnych czy też konstytuujących je cechach; np. ambona w kościele śś. Apostołów Piotra i Pawła w Dusznikach Zdroju, która w nauce polskiej będzie amboną refektarzową w kształcie wieloryba, w opracowaniu niemieckim stanie się zapewne *eine Walfisch – und Umgangskanzel*. Zatem możliwe jest, że w zależności od tego, w jakim języku prowadzona będzie inwentaryzacja, dostrzeżone zostaną inne własności dokumentowanych obiektów i inaczej przeprowadzona zostanie ich analiza.

Niezwykle interesujący pod tym względem przykład stanowi niemieckie pojęcie *die Saalkirche*, które na język polski przekładane jest jako kościół salowy. Zarówno w języku niemieckim, jak i polskim, jest ono niejednoznaczne. W kontekście architektury wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej odnoszone jest do wszystkich sakralnych budowli jednoprzestrzennych, takich jak Bazylika Konstantyna w Trewirze z IV w. n.e. (Alscher 1977: 252; Huber [1981] 1994: 170), w tym jednonawowych. W okresie nowożytnym, wraz z rozwojem architektury protestanckiej, pojawia się typ budowli, który również określane jest tym mianem, ale wykazuje pewne dodatkowe cechy: brak podziałów architektonicznych wnętrza, które najczęściej nakryte jest stropem, a nie sklepieniem. Kościołem salowym nie będzie jednak budowla spełniająca wprawdzie powyższe warunki, ale wzniesiona na rzucie krzyża, węgielnicy, czy też rzucie zbliżonym do litery Y lub T. Dla budowli średniowiecznych typu *Saalkirche* w języku angielskim rekomendowane bywa określenie *single-space (type) church* (Huber 1994: 170), obejmuje ono jednak swoim zakresem również kościoły ścienne-filarowe. Wprawdzie w starszej leksykografii niemieckojęzycznej kościoły te niekiedy również są włączane do kategorii kościoła salowego (Alscher 1978: 505; Fürst 2015: 147–148), ale już w nauce polskiej, w odniesieniu do każdej epoki stylowej, ten typ wnętrza jest wyodrębniany jako niezależny od kościoła salowego.

Kościół, które piśmiennictwo niemieckojęzyczne zaklasyfikowałoby do grupy *die Saalkirche*, w języku angielskim otrzymują różne określenia, mające raczej charakter opisowy wynikający z całkowicie odmiennych kryteriów podziałów. Są to między innymi:

- *a church consisting of a nave* – kościół jednonawowy; taki układ może zostać podkreślony zwrotem *an aisle-less church* (np. St Matthew, Dendron, hrabstwo Kumbria)¹⁰;
- *a single-cell interior* (np. Langley Chapel koło Acton Burnell, Shropshire; kościoły parafialne Stoke Doyl w hrabstwie Northamptonshire i Babington w hrabstwie Somerset) – prosta budowla, składająca się z jednego pomieszczenia na planie prostokąta lub innej figury geometrycznej (Yates [1991] 2000: 70);
- *classical box* (np. Capel Als w Llanelli, Carmarthenshire) – budowla na rzucie prostokąta, o jednolitej przestrzeni wewnętrznej (Yates, Wooding 2011: kat. 232);
- *plain rectangular hall with no internal subdivision* (np. St Paul, Covent Garden, Londyn)¹¹.

Zwraca uwagę zastosowane w ostatnim przykładzie określenie *hall*, oznaczające między innymi właśnie salę. Fraza *hall church* odnosi się już jednak do zupełnie innego typu budowli – kościoła halowego, czyli przynajmniej dwunawowej budowli o wnętrzu najczęściej przekrytym sklepieniem.

10 <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1086843> [data dostępu: 15.9.2020].

11 <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1066487> [data dostępu: 15.9.2020].

Skutki rozbieżności terminologicznych występujących pomiędzy kluczowymi dla projektu językami są znaczące. Żadne z powyższych określeń angielskich nie odpowiada ściśle treści i zakresowi niemieckiego terminu *die Saalkirche*, a opracowane w języku polskim noty katalogowe, w których posłużono się kategorią ‘kościół salowy’, nie wskazują na takie cechy budowli, które pozwalałyby je przypisać do jednego z wymienionych wyżej typów stosowanych w języku angielskim. Gdyby jednak nawet było to możliwe, rezygnacja z kategorii kościoła salowego w opracowaniu anglojęzycznym oznaczałaby pominięcie ważnego aspektu przeprowadzonych w projekcie badań. O tym, że badacze anglosascy dostrzegają te problemy, świadczą teksty, w których w odniesieniu do kościołów typu salowego pojawiają się, niekiedy nawet ujmowane w cudzysłów, takie określenia jak *one room approach* (*Setting of Presbyterian Worship* 2014: 19) lub *single hall* (np. St Mary, Arkengarthdale, Richmond, North Yorkshire)¹².

Kwestia przekładu

Wracając do przykładu ambony typu *three-decker*, wypada zauważyć, że jeżeli zaproponowany w języku polskim termin miałby wskazywać na jej konstytuującą typ cechę, to zastosowanie formy *ambona trójkondygnacyjna*, jak to sugeruje np. przekład holenderski (*kansel met drie verdiepingen*¹³), nie wydaje się uzasadnione. Kluczowa dla tego typu sprzętu wydaje się bowiem nie ilość poziomów, ale raczej rozdzielenie funkcji liturgicznych i ich hierarchizacja. Ponadto kosze ambony nie zawsze sytuowane były na trzech różnych poziomach, co potwierdza forma ambony z kościoła w Teigh. Zręczniejsze wydaje się w tej sytuacji np. sformułowanie *ambona potrójna*¹⁴. Podobnie określenie *die Umgangskanzel* przełożone na język polski jako *kazalnica z obejściem* w żaden sposób nie oddawałoby faktycznego charakteru sprzętu.

Oprócz terminów dotyczących typów przestrzennych kościołów bardzo przydatne podczas porządkowania zgromadzonego w projekcie materiału okazały się niemieckojęzyczne terminy określające ich aranżację liturgiczną. Są to między innymi terminy identyfikujące świątynię o tzw. poprzecznym układzie liturgicznym (*die Querkirche*) oraz taką, w której następuje skrzyżowanie dwóch osi liturgicznych (*das System der divergierenden Achsen*). W ramach projektu należało zarówno wprowadzić te pojęcia do nauki polskiej, jak i znaleźć sposób odzwierciedlenia ich w języku angielskim. Tłumacz niezorientowany w specyfice tematu i dysponujący jedynie polskim tekstem katalogu jako źródłowym łatwo może stworzyć – *per analogiam* do określenia *central church* – termin *transverse church*, obcy nauce anglosaskiej. Termin ten, pozbawiony szerszego kontekstu lub odesłania do definicji (a taka sytuacja zachodzi w obrębie noty katalogowej), łatwo zaprowadzi czytelnika na semantyczne manowce. Podobne problemy pojawiają się podczas tłumaczenia innych wspomnianych wyżej terminów niemieckich, np. *die Emporenkirche* nie jest jedynie kościołem z emporami, ale kościołem, w którym empory są zintegrowane z konstrukcją budowli, a tzw. sala rzymska – *der Römische Saal* – odnosi się do budowli łączącej cały szereg cech, które odnajdujemy między innymi w kościele II Gesù w Rzymie.

Przykłady można mnożyć. Pewnym rozwiązaniem jest oczywiście przejście pojęcia w brzmieniu obcym, jak w przypadku obecnych od dawna w piśmiennictwie polskim określeń *piano nobile* czy

12 <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1318615> [data dostępu: 15.9.2020].

13 AAT, ID: 300003796, <http://vocab.getty.edu/page/aat/300003796> [data dostępu: 15.9.2020].

14 Warto zwrócić uwagę, że część ambony przeznaczona dla duchownego określana jest w języku polskim także mianem korpusu, jednak przyjęło się zakładać, że w strukturze dzieła występuje tylko jeden korpus.

lit à la turque. Nie wydaje się jednak zasadnym czynienie z takiej praktyki reguły, a problemy związane z zapożyczeniami pojęć z odrębnych systemów językowych w oderwaniu od ich całości były już w literaturze przedmiotu sygnalizowane (np. Baxandall 1979: 457–457). W każdym razie, w zaprezentowanych sytuacjach to do badacza, nie do tłumacza, powinna należeć ostateczna decyzja dotycząca rodzimego brzmienia odpowiednika pojęcia obcojęzycznego i powinna ona zapaść po dogłębnym rozpoznaniu treści, zakresu i pola semantycznego tego pojęcia w języku źródłowym. Brak satysfakcjonujących angielskich ekwiwalentów dla wielu pojęć, służących w innych europejskich językach charakterystyce architektury protestanckiej, pozostaje w związku z anglosaską specyfiką badań nad tą tematyką. Wypracowanie takich pojęć powinno jednak pozostać w gestii naukowców natywnie anglojęzycznych. Badaczom obcym powinny tymczasem wystarczyć formy opisowe.

Przedstawione powyżej zagadnienia mają szczególnie istotne znaczenie dla automatycznego przetwarzania danych o dziedzictwie kulturowym, a zwłaszcza – udostępniania ich w środowisku wielojęzycznym, ponieważ w takiej sytuacji oczekiwania w zakresie precyzyjnej terminologii dodatkowo rosną. Za jedną z metod, która miałaby zapewnić dyscyplinę terminologiczną, a jednocześnie ułatwić przeszukiwanie i analizowanie zasobów cyfrowych, uważa się stosowanie słownictwa kontrolowanego, w tym cyfrowych tezaursów hierarchicznych. Przykładem tego typu usługi jest wspomniany już *The Getty Art and Architecture Thesaurus* (AAT). Prace nad nim zostały zapoczątkowane w latach 70. XX wieku, a przez Getty Research Institute (dawniej Getty Trust) jest on rozwijany od roku 1983. Stworzony jako tezaurs angielski, od kilku dekad jest rozbudowywany w kierunku słownika wielojęzycznego.

Analiza AAT pozwala zaobserwować komplikacje, jakie pojawiają się podczas edycji tego typu tezaursów. Godne uwagi przykłady stanowią zwłaszcza zapożyczenia z języka niemieckiego. Termin *Schnitzaltar* został wprowadzony do słownika jako szczególny typ *altarpiece*¹⁵. Odnosi się on do typu retabulów, które:

„are characterized by being profusely colored and gilded and having four sections: a central shrine containing sculpture, under which is a smaller shrine commonly referred to by the Italian term ‘predella,’ and two movable pairs of shutters or wings, containing either paintings or relief carvings on both front and back

(charakteryzują się bogatą dekoracją malarską i złoceniami, i złożone są z czterech części: centralnej szafy, w której umieszczone są rzeźby, usytuowanej pod nią mniejszej skrzynki, zazwyczaj określanej włoskim terminem „predella”, oraz dwóch ruchomych par skrzydeł, pokrytych zarówno na awersie, jak i rewersie dekoracją malarską lub reliefem)”¹⁶

Pomijając wymagające szerszego wywodu wątpliwości, wynikające z kontekstu, w jakim usytuowane zostało pojęcie niemieckie (między innymi jego relacje semantyczne do stosowanych w języku angielskim pojęć *reredos* i *retable*, ale także do samego *altarpiece*, które odnosi się zasadniczo do szeroko pojętych obrazów ołtarzowych, rozumianych zarówno jako przedstawienia malowane, jak i płaskorzeźbione), warto zwrócić uwagę na jego formę ortograficzną i gramatyczną. W AAT zachowano oryginalną pisownię języka niemieckiego, ale – ponieważ terminy w tezaursach anglosaskich podawane są w liczbie mnogiej – zmieniono formę słowa: dodano do niego, zgodnie z gramatyką angielską, końcówkę „s”, podczas gdy forma mnoga w języku niemieckim to *Schnitzaltäre*. Zasada ta nie została jednak zachowana

15 AAT ID: 300075940, <http://vocab.getty.edu/page/aat/300075940> [data dostępu: 15.9.2020].

16 AAT, ID: 300264823, <http://vocab.getty.edu/page/aat/300264823> [data dostępu: 15.9.2020]. Tłumaczenie autorki.

w przypadku innego zapożyczenia – *das Andachtsbild* – które trafiło do AAT w swej oryginalnej liczbie mnogiej jako *Andachtsbilder*. Natomiast w wielu notach, w których zdecydowano się na przekład terminu – np. właśnie *altarpieces* – mimo szczegółowych wytycznych dotyczących konstruowania haseł w AAT, nie został określony stopień ekwiwalencji między terminem angielskim a obcojęzycznym. Ponadto nota dołączona do obcojęzycznego terminu nierzadko bywa przekładem definicji angielskiej. Wszystkie te niekonsekwencje prowadzą ostatecznie do tego, że na obecnym etapie rozwoju, w swej warstwie wielojęzycznej amerykański tezaurus może pomóc użytkownikowi zrozumieć, w jakim sensie stosowany jest termin angielski, nie uzyska on jednak informacji o faktycznej treści i zakresie semantycznym terminów w językach przekładu. Również struktura hierarchiczna tezaury, mimo dodania do niej pojęć obcojęzycznych, nie powinna być postrzegana jako „uniwersalna”, oparta jest bowiem jedynie na relacjach semantycznych języka angielskiego, podczas gdy relacje takie powinny być definiowane dla każdego z języków osobno.

Podsumowanie

Podsumowując należy podkreślić, że odnosimy się do sytuacji, w której przedmiotem analiz są szczególne zjawiska kulturowe. W toku badań formułowane są nowe tezy, argumentacje i wnioski, wymagające precyzyjnego aparatu pojęciowego. Niestety, żaden słownik nie jest w stanie wesprzeć przekładu dotyczącego specjalistycznych badań podstawowych i systematycznych. Polski historyk sztuki, specjalizujący się w sztuce protestanckiej epoki nowożytnej, może czuć się uprawniony do zaproponowania odpowiednika dla angielskiego terminu *three-decker pulpit* w swoim języku ojczystym. Trudno jednak oczekiwać od niego przeprowadzania tego procesu „w stronę przeciwną”, chociaż wymóg publikowania danych badawczych w języku angielskim stawia przed nim między innymi tego typu zadania. Jednocześnie należy pamiętać, że sam język oferuje możliwości wyrażenia określonych myśli lub je ogranicza. Stąd w tradycji humanistyki możliwość wyboru języka wypowiedzi, gdyż to on determinuje dostęp do określonych pojęć, środków wyrazu czy nawet konstrukcji logicznych.

Brak ekwiwalencji międzyjęzykowej w przypadku treści i zakresu niektórych pojęć jest wartością, którą warto i należy kultywować. Kiedy jednak konieczne jest porozumienie ponad granicami językowymi i kulturowymi, pozostaje poszukiwanie metod, które pozwolą na sprawne orientowanie się w aktualnej terminologii języka docelowego. W związku z powyższym, w oparciu o doświadczenia projektu *Budownictwo protestanckie w Europie w XVI–XVIII wieku*, można zatem sformułować kilka ogólnych postulatów odnośnie języka historii sztuki i jego sytuacji w kontekście badań prowadzonych z perspektywy wielokulturowej, które w szczególności obejmują:

- dowartościowanie inicjatyw służących opracowywaniu terminologii dziedzinowej w językach etnicznych jako warunku efektywnej pracy naukowej w środowiskach wielojęzycznych¹⁷,

17 W zakresie dziedzictwa kulturowego w języku polskim opracowywane są między innymi następujące, ogólnodostępne tezaury: ARD sownik konserwacji i restauracji dzieł sztuki (Wydział Architektury, Politechnika Krakowska, https://www.pk.edu.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1044:unikatowy-sownik-konserwacji-i-restauracji-dziel-sztuki&catid=9&lang=pl&Itemid=405 [data dostępu: 15.9.2020]); Digizaurus Międzymuzealna Grupa ds. Digitalizacji DigiMuz (<http://digizaurus.nmm.pl/vocab/index.php> [data dostępu: 15.9.2020]); klasyfikacja instrumentów muzycznych (Instytut Muzyki i Tańca, <http://ludowe.instrumenty.edu.pl/pl/klasyfikacja/klasyfikacja> [data dostępu: 15.9.2020]); Tezaurus Dziedzictwa Kulturowego (Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet Wrocławski, <https://danecyfrowe.uni.wroc.pl/midas-browser/wholeHierarchy.htm> [data dostępu: 15.5.2021]).

- tworzenie wielojęzycznych słowników terminów specjalistycznych w środowisku cyfrowym metodą wzajemnego mapowania rekordów różnojęzycznych (z zaznaczeniem stopnia ich ekwiwalencji),
- publikację terminologii w środowisku cyfrowym z uwzględnieniem założeń Link Open Data, aby dostępne zasoby nie były „ukrywane” w systemach bazodanowych¹⁸.

Bibliografia

- Alscher, Ludger *et al.* (1977) *Lexikon der Kunst in fünf Bänden. Architektur, bildende Kunst, angewandte Kunst, Industrieformgestaltung, Kunsttheorie*. T. 4. Leipzig: Seemann.
- Alscher, Ludger *et al.* (1978) *Lexikon der Kunst in fünf Bänden. Architektur, bildende Kunst, angewandte Kunst, Industrieformgestaltung, Kunsttheorie*. T. 5. Leipzig: Seemann.
- Anusiewicz, Janusz (1994) *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Armentrout, Don S., Robert Boak Slocum (red.) (2000) *An Episcopal Dictionary of the Church: a User-friendly Reference for Episcopalians*. New York: Church Pub.
- The Art & Architecture Thesaurus (AAT). Getty Research Institute LA. <https://www.getty.edu/research/tools/vocabularies/aat/index.html> [data dostępu: 13.5.2021].
- Bartmiński, Jerzy ([2006/2007] 2009) *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Baxandall, Michael (1979) „The Language of Art History”. [W:] *New Literary History*. T. 10/3. The Johns Hopkins University Press; 453–465.
- Białostocki, Jan (1961) „Charakter. Pojęcie i termin w teorii i historii sztuki”. [W:] idem *Teoria i twórczość. O tradycji i inwencji w teorii sztuki i ikonografii*. Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe; 46–80.
- Białostocki, Jan (1979) „Czy historykowi sztuki wolno być literatem”. [W:] *Twórczość*. T. 10; 142–145.
- Davies, Horton ([1961] 2015) *Worship and Theology in England. From Watts and Wesley to Maurice, 1690–1850*. New York: Princeton University Press.
- Ellwardt, Kathrin (2015) „Der Typus der Querkirche in den evangelischen Territorien des Reiches. Definition und Begriffe”. [W:] Jan Harasimowicz (red.) *Protestantischer Kirchenbau der Frühen Neuzeit in Europa. Grundlagen und neue Forschungskonzepte*. Regensburg: Schnell & Steiner; 175–188.
- Fürst, Ulrich (2015) „>Wandpfeilerkirche< – über eine Verwirrung in der Fachterminologie der Architekturgeschichte und über ein konfessionelles cross-over in der Etablierung einer neuzeitlichen Bautypologie”. [W:] Jan Harasimowicz (red.) *Protestantischer Kirchenbau der Frühen Neuzeit in Europa. Grundlagen und neue Forschungskonzepte*. Regensburg; Schnell & Steiner; 147–160.
- Haxthausen, Charles W. (2003) „Languages of Art History”. [W:] Michael F. Zimmermann (red.) *The Art Historian: National Traditions and Institutional Practices*. Clark Studies in the Visual Arts. Yale University Press; 191–199.
- Hein, David, Gardiner H. Shattuck (2004) *The Episcopalians*. Greenwood Publishing Group.
- Huber, Rudolf (red.) ([1981] 1994) *Glossarium artis*. T. 8: *Das Baudenkmal. Denkmalschutz und Denkmalpflege. Systematisches Fachwörterbuch. Le monument historique. The Historic Monument*. Saur.
- Kawa, Katarzyna (2012) „Ambony łódzkie w Polsce. Studium ikonograficzno-ikonologiczne”. [W:] *Roczniki Humanistyczne*. T. 60, z. 4; 288–324.

- Langer, Andrea (2003) *Die Gnadenkirche „Zum Kreuz Christi“ in Hirschberg. Zum protestantischen Kirchenbau Schlesiens im 18. Jahrhundert*. Forschungen zur Geschichte und Kultur des Ostlichen Mitteleuropa. Franz Steiner Verlag.
- Ławniczak, Antonina (2002) „Życie i twórczość Wenzla Bohma na terenie Wielkopolski”. [W:] *Dzieła i interpretacje*. T. 7; 7–36.
- Maćkiewicz, Jolanta (1999) „Co to jest >językowy obraz świata<”. [W:] *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*. T. 11; 7–24.
- Mai, Hartmut (1969) *Der Evangelische Kanzelaltar: Geschichte und Bedeutung*. Max Niemeyer.
- Morcinić, Norbert (2007) „O językowym obrazie świata, czyli czym różnią się języki?”. [W:] Zdzisław Wąsik, Andrzej Ciuk (red.) *For the Love of the Embedded Word – in Society, Culture and Education*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego; 19–30.
- Pokora, Jakub (1982) *Sztuka w służbie reformacji. Śląskie ambony 1550–1650*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Poprzęcka, Maria (2000) „Język historii sztuki a język polityki”. [W:] eadem, *Pochwała malarstwa: studia z historii i teorii sztuki*. Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria; 33–48.
- Rust, Edzard (1998) „Die Kapelle von Schloss Hundisburg. Musterbeispiel einer protestantischen Emporenkirche des ausgehenden 17. Jahrhunderts”. [W:] Peter Michael Hahn, Hellmut Lorenz (red.) *Pracht und Herrlichkeit. Adlig-fürstliche Lebensstile im 17. und 18. Jahrhundert*. Potsdam: Verlag für Berlin-Brandenburg; 95–128.
- Schmid, Michael D. (2018) *Quergebaut. Querkirchen im Kanton Zürich*. Wädenswil.
- The Setting of Presbyterian Worship. An information leaflet from the Committee on Church Art and Architecture (CARTA) of the Church of Scotland (2014)*, https://www.churchofscotland.org.uk/__data/assets/pdf_file/0003/25347/Setting_of_presbyterian_worship.pdf [data dostępu: 15.9.2020].
- Wex, Reinhold (1984) *Ordnung und Unfriede. Raumprobleme des protestantischen Kirchenbaus im 17. und 18. Jahrhundert in Deutschland*. Kulturwissenschaftliche Reihe 2. Marburg: Jonas-Verlag für Kunst und Literatur.
- Whorf, Benjamin Lee ([1956/1964] 1982) [*Language, Thought and Reality*]. Tłum. pol. Teresa Hołówka. *Język, myśl i rzeczywistość*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- The World Book Encyclopedia* (1959). T. 14. Chicago: Field Enterprises Educational Corporation.
- Wyrzykowska, Małgorzata (2010) *Śląsk w orbicie Wiednia: artystyczne związki Śląska z Arcyksięstwem Austriackim w latach 1648–1741*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut.
- Wysoczański, Włodzimierz (2005) *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Yates, Nigel ([1991] 2000) *Buildings, Faith and Worship: The Liturgical Arrangement of Anglican Churches 1600–1900*. Clarendon Press.
- Yates, Nigel, Jonathan Wooding (2011) *Guide to the Churches and Chapels of Wales*. University of Wales Press.

